

KATARZYNA KOSOWSKA

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0003-1998-3812

katarzyna.1.kosowska@uj.edu.pl

Bezpieczeństwo ekonomiczne Republiki Azerbejdżanu

w okresie transformacji gospodarczej
lat dziewięćdziesiątych XX w.

The economic security
of the Republic of Azerbaijan
during the economic transformation of the 1990s

Słowa kluczowe:

bezpieczeństwo ekonomiczne,
Azerbejdżan, ropa naftowa,
państwo surowcowe, klątwa
surowcowa

Keywords:

economic security,
Azerbaijan, oil,
resource state,
resource curse

The economic security of the Republic of Azerbaijan during the economic transformation of the 1990s

The purpose of this article is to assess the level of economic security of the Republic of Azerbaijan during the economic transformation of the 1990s. The analysed period has been divided into two stages: the transformation crisis (1992–1995) and economic stabilisation and recovery (1996–2000). The strengths and weaknesses of the resource state are also discussed.

The analysis shows that the economic policy of Gaidar Aliyev and the choice of the raw material model of the economy made it possible to stabilise the economy in the second half of the 1990s and to initiate a period of economic growth. Thanks to the implemented reforms and investments in the oil and gas sector, the level of economic security in Azerbaijan increased. The low standard of living of the citizens remained an unresolved problem. Moreover, the growing dependence of the state on the production and sale of oil became a challenge for the economic policy of the Azerbaijani authorities in the following years.

Wprowadzenie

Azerbejdżan jest najbogatszym państwem Kaukazu Południowego z rocznym PKB na poziomie 47 mld dol. (2018), 9,98 mln populacji (2018) i stosunkowo niską oficjalną wielkością bezrobocia – 4,8 proc. (2019)¹. Fundamentem relatywnie dobrych wskaźników makroekonomicznych w porównaniu z pozostałymi państwami regionu – Gruzją i Armenią – były i są bogate zasoby surowców energetycznych oraz prowadzona przez władze republiki od momentu uzyskania niepodległości polityka gospodarcza nastawiona na przyciąganie inwestycji zagranicznych.

Celem niniejszego artykułu jest ocena poziomu bezpieczeństwa ekonomicznego Republiki Azerbejdżanu na etapie transformacji gospodarczej lat dziewięćdziesiątych XX w. Problem badawczy sformułowany został w pytaniu: Czy wybór surowcowego modelu gospodarki w czasach rządów Gajdara Alijewa wpłynął na wzrost bezpieczeństwa ekonomicznego państwa?

Przy ocenie bezpieczeństwa ekonomicznego Azerbejdżanu główny nacisk położony zostanie na wymiar makroekonomiczny, a jej podstawę stanowią będą wskaźniki PKB, PKB *per capita*, stopy bezrobocia i stopy inflacji, a także indeks rozwoju społecznego (HDI). Do opisu i analizy zjawiska wykorzystane zostaną narzędzia analizy statystycznej.

Problem bezpieczeństwa ekonomicznego Republiki Azerbejdżanu nie został jak dotąd dostatecznie dobrze zgłębniony. Badania wpływu zasobności w surowce na rozwój gospodarczy państw Europy Wschodniej i Azji Centralnej w latach dziewięćdziesiątych przeprowadzili Tobias Kronenberg² oraz Akram Estanov, Martin Raiser i Willem Buiters³. Kwestie związane z bezpieczeństwem ekonomicznym państw Kaukazu

1 GDP (current US\$) – Azerbaijan, „The World Bank” [online, dostęp: 15 X 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=AZ>>; Unemployment, total (% of total labor force) (national estimate) – Azerbaijan, „The World Bank” [online, dostęp: 15 X 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?locations=AZ>>.

2 T. Kronenberg, *The curse of natural resources in the transitional economies*, Leibniz Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg 2002 (Working Papers, 241).

3 A. Estanov, M. Raiser, W. Buiters, *Nature's blessing or nature's curse. The political economy of transition in resource-based economies*, European Bank for Reconstruction and Development, London 2001 (Working Paper, 65).

Południowego poruszyli z kolei Aleksander Twałczrelidze, Paata Kerwaliszwili⁴, a Republiką Azerbejdżanu zajęli się w tym kontekście Wasyl Zalizko i Natalija Poprozman i Kanan Salajew⁵ oraz Oksana Żylińska i Kanan Salajew⁶. Wśród prac polskich badaczy na uwagę zasługuje artykuł Krzysztofa Falkowskiego⁷ poświęcony bezpieczeństwu ekonomicznemu państw obszaru postradzieckiego. Niniejszy tekst ma wypełnić lukę w tychże badaniach.

1. Bezpieczeństwo ekonomiczne – definicje

Kwestie bezpieczeństwa ekonomicznego stały się tematem wielu opracowań i analiz autorstwa krajowych i zagranicznych badaczy⁸. Choć pojęciem *bezpieczeństwo ekonomiczne* posługujemy się często w analizach teoretycznych i działalności praktycznej, to określenie jego istoty stanowi złożony problem, gdyż jest ono wielowymiarowe i wciąż ewoluuje. Podejście do tej kon-

- 4 A. Tvalchrelidze, P. Kervalishvili, *Economic security of the Southern Caucasus: opportunities and challenges*, „Nanotechnology Perceptions” 2019, vol. 15, No. 1, s. 21–47.
- 5 V. Zalizko, K. Salaëv, N. Poprozman, *Ekonomična ta finansova bezpeka Azerbejdżanu v konteksti institucijnih peretvoren’*, „Finansovo-kreditna diálnist’. Problemi teorii ta praktiki” 2018, vol. 2, No. 25, s. 278–287.
- 6 O. Zhylynska, K. Salajev, *The conceptual model of strengthening the economic security of Azerbaijan*, „Biznes inform” 2019, № 1 (492), s. 50–59.
- 7 K. Falkowski, *Wybrane determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego państw obszaru poradzieckiego*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, R. 11, z. 4, s. 25–43.
- 8 V. Cable, *What is international economic security*, „International Affairs” 1995, vol. 71, No. 2, s. 306; R. Thakur, *The United Nations, peace and security: from collective security to the responsibility to protect*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 2006, s. 230; E. Frejtag-Mika, Z. Kołodziejczyk, W. Putkiewicz, *Bezpieczeństwo ekonomiczne we współczesnym świecie*, Radom 1996, s. 10; K. Raczkowski, *Percepcja bezpieczeństwa ekonomicznego i wyzwania dla zarządzania nim w XXI w.*, [w:] *Bezpieczeństwo ekonomiczne. Wyzwania dla zarządzania państwem*, red. K. Raczkowski, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 81; K. Książkowski, *Ekonomiczne zagrożenia bezpieczeństwa państw. Metody i środki przeciwdziałania*, Elipsa, Warszawa 2004, s. 21; T. Szubrycht, *Współczesne aspekty bezpieczeństwa państwa*, „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej” 2006, nr 4 (167), s. 91–93; E. Haliżak, *Ekonomiczny wymiar bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w schyłku XX wieku*, red. D. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba, Warszawa 1997.

cepcji może być różne w zależności od dyscypliny, w której jest stosowana: analizę teoretyczną znajdziemy zarówno w naukach ekonomicznych i politycznych, jak również o w naukach bezpieczeństwie.

W węższym ujęciu bezpieczeństwo ekonomiczne rozumiane bywa jako triada uwzględniająca komponenty surowcowy, żywnościowy i finansowy⁹, dzięki którym możliwe jest harmonijne rozwijanie gospodarki i zapewnianie obywatelom odpowiedniego poziomu życia. Inna definicja odwołuje się do systemu gospodarczego jako całości i uznaje bezpieczeństwo ekonomiczne za zdolność systemu gospodarczego państwa do stabilnego rozwoju, co oznacza brak zewnętrznych i wewnętrznych zagrożeń¹⁰. Badacze preferujący ujęcie szersze rozpatrują to zjawisko jako względnie zrównoważony endo- i egzogenicznie stan funkcjonowania gospodarki narodowej, w którym ryzyko zaburzeń utrzymywane jest w wyznaczonych i akceptowalnych normach¹¹.

Obecnie nie ma unikalnego ani oficjalnego zestawu danych wykorzystywanych do badania bezpieczeństwa ekonomicznego. Mierzy się je za pomocą szeregu prostych i zagregowanych wskaźników: wielkości PKB (ogólnego i *per capita*), stopy bezrobocia, stopy inflacji, bilansu obrotów bieżących (wielkości i tempa zmian w handlu zagranicznym), poziomu zadłużenia międzynarodowego państwa, globalnego indeksu konkurencyjności, indeksu globalnych powiązań, indeksu wolności gospodarczej, indeksu bezpieczeństwa ekonomicznego i innych.

2. Problematyka bezpieczeństwa ekonomicznego państw surowcowych

Wydawać by się mogło, że posiadanie, eksploatawanie i eksportowanie przez państwo surowców jest dla niego szansą i powinno się wiązać z pozytywnymi przemianami w życiu społeczno-gospodarczym oraz podnosić poziom bezpieczeństwa ekonomicznego. Wiele badań wskazuje jednak, że surowce naturalne często są nie gwarantem, lecz hamulcem rozwoju gospodarczego.

9 T. Szubrycht, *Współczesne aspekty...*, s. 91; B. Buzan, *People, states, and fear. The national security problem in international relations*, Wheatsheaf Books, Brighton 1991, s. 19.

10 E. Halizak, *Ekonomiczny wymiar...*, s. 77-78.

11 K. Raczkowski, *Percepcja...*, s. 81.

Problem zarządzania bogactwem surowcowym, podobnie jak zagadnienie bezpieczeństwa ekonomicznego, jest wieloaspektowy, o czym świadczy wielość terminów wykorzystywanych przy opisie tego zjawiska, np. *klątwa surowcowa (resource curse)*¹², *paradoks bogactwa (paradox of plenty)*¹³, *choroba holenderska (Dutch disease)*¹⁴. Pod pojęciem klątwy surowcowej Richard Auty rozumiał zjawisko, w którym państwa bogate w surowce i specjalizujące się w ich eksporcie osiągają w zakresie rozwoju gospodarczego i redukcji ubóstwa gorsze wyniki niż pozbawione takich zasobów państwa rozwijające się. W opracowaniach z ostatnich czterech dekad udowodniono, że te pierwsze charakteryzuje stosunkowo wolniejsze tempo rozwoju¹⁵.

Janina Sialickaja zwraca uwagę na trzy wymiary problemu klątwy surowcowej: makroekonomiczny, polityczny oraz społeczny¹⁶. Badania w sferze makroekonomicznej dotyczą głównie wpływu zasobności państwa w surowce na destabilizację gospodarki i wiążą się ze zjawiskami choroby holenderskiej oraz niestabilności cen surowców na rynku światowym¹⁷. Mechanizm niekorzystnego działania tej choroby polega na spadku konkurencyjności branż niepowiązanych z dynamicznie rozwijającym się sektorem wydobywczym w wyniku szybkiej aprecjacji krajowej waluty oraz wysokiej inflacji, które z kolei są skutkiem wzrostu dochodów z eksportu surowców. W krótkiej perspektywie będący wynikiem obniżenia konkurencyjności przedsiębiorstw z branż pozasurowcowych spadek produkcji prowadzi do destabilizacji gospodarki, w dłuższej zaś – do uzależnienia

12 R. Auty, *Sustaining development in mineral economies. The resource curse thesis*, London 1993.

13 T. Karl, *Paradox of plenty. Oil booms and petro-states*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1997.

14 Pojęcie choroby holenderskiej wprowadził w 1977 r. tygodnik „The Economist”, opisując gospodarcze konsekwencje odkrycia dużych złóż gazu ziemnego w Holandii.

15 G. Nankani, *Development problems of mineral-exporting countries*, World Bank, Washington 1979 (World Bank Staff Working Paper, 354); T. Gylfason, *Natural resources, education, and economic development*, „European Economic Review” 2001, vol. 45.

16 Y. Sialitskaya, *„Klątwa bogactwa” a polityka gospodarcza państwa*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2013, komputeropis rozprawy doktorskiej: <<https://www.wbc.poznan.pl/publication/393209>> [dostęp: 12 XII 2020].

17 G. Davis, *Learning to love the Dutch disease. Evidence from the mineral economies*, „World Development” 1995, vol. 23; R. Torvik, *Learning by doing and the Dutch disease*, „European Economic Review” 2001, vol. 45.

rozwoju gospodarczego państwa od sektora wydobywczego¹⁸. Badania kłątwy surowcowej w wymiarze społeczno-politycznym dotyczą negatywnego wpływu eksportu surowców na zachowanie władz (wzrostu autokratyzmu i korupcji oraz pogoni za rentą), który przyczynia się do wolniejszego rozwoju gospodarczego w perspektywie długookresowej¹⁹. Innym zagadnieniem związanym z uzależnieniem od eksportu surowców energetycznych jest problem państwa rentierskiego (*rentier state*)²⁰, gdzie władze prowadzą nieefektywną politykę gospodarczą nastawioną na realizację korzyści podmiotów ściśle związanych z rządem, a w niewielkim stopniu obciążone podatkami społeczeństwo nie kontroluje wydatków ani polityki państwa.

3. Ocena bezpieczeństwa ekonomicznego Republiki Azerbejdżanu na kolejnych etapach transformacji gospodarczej z lat dziewięćdziesiątych XX w.

W przypadających na okres rządów Gajdara Alijewa latach transformacji ekonomicznej Azerbejdżanu możemy wyróżnić dwa etapy – kryzys transformacyjny (1992–1995) oraz stabilizację i ożywienie gospodarcze (1996–2002).

Etap 1. Kryzys transformacyjny lat 1992–1995

Rozpad ZSRR w grudniu 1991 r. skutkowało powstaniem piętnastu nowych państw, z których większość weszła w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych na drogę transformacji gospodarczej. Azerbejdżan nie miał na ich tle łatwego startu w niepodległość, co wynikało z jego złożonej sytuacji polityczno-ekonomicznej. Wojna domowa między elitami byłego ZSRR i zwolennikami nowych porządków oraz walka o utrzymanie w granicach państwa Górskiego Karabachu generowały koszty finansowe i materialne, które negatywnie odbijały się na gospodarce, podobnie jak utrata więzi ekonomicznych z Rosją i innymi republikami byłego ZSRR. Bezpieczeństwu ekonomicznemu Azerbejdżanu nie służył także toczony między państwami regionu spór o podział zasobów energetycznych Morza Kaspijskiego.

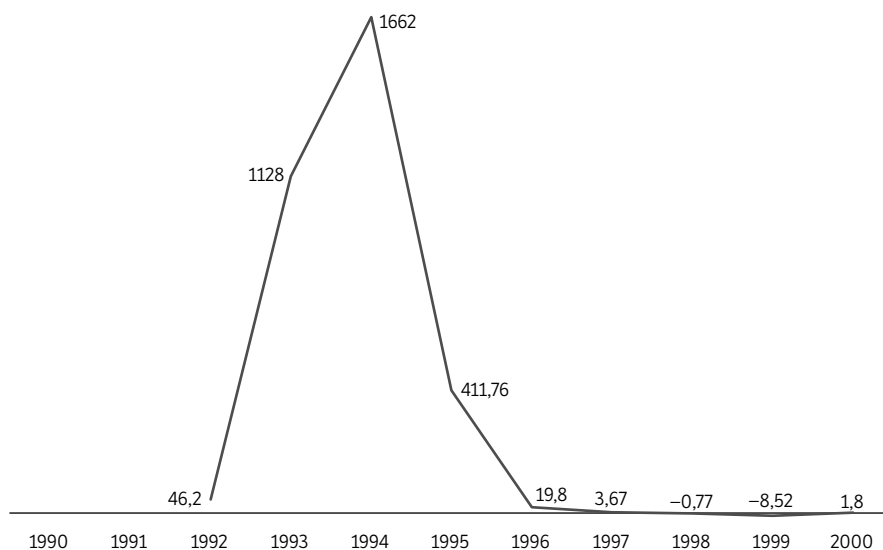
18 Y. Sialitskaya, „Kłątwa...”

19 T. Karl, *Paradox...*

20 H. Beblawi, *The rentier state in the Arab world*, [w:] *The rentier state*, vol. 2, ed. H. Beblawi, G. Luciani, Croom Helm, London 1987; M. Ross, *The political economy of the resource curse*, „World Politics” 1999, vol. 51.

Podobnie jak w przypadku innych członków Wspólnoty Niepodległych Państw recesja gospodarcza trwała w Azerbejdżanie cztery lata, jednak jej skala była tam większa od notowanej dla nich średniej. W latach 1992–1995 roczna stopa spadku PKB wynosiła w Azerbejdżanie średnio ponad 20 proc. (wykres 4), a sumarycznie spowolnienie gospodarcze osiągnęło prawie 60 proc., podczas gdy w całym WNP nie było aż tak znaczące. Największy spadek odnotowany został przy tym w sektorze produkcyjnym.

W pierwszych latach niepodległości Azerbejdżan doświadczył znacznego spadku inwestycji. Między 1991 a 1995 r. ich skala zmniejszyła się o 43 proc., podczas gdy w pozostałej części WNP – o 67 proc.²¹

Wykres 1. Stopa inflacji w Azerbejdżanie w latach 1990–2000 (w proc.)

Źródło: oprac. własne na podstawie: Inflation, consumer prices (annual %) – Azerbaijan, „The World Bank” [online, dostęp: 12 IX 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?locations=AZ>>

Uwolnienie cen w warunkach niedoborów i nadwyżki popytu uruchomiło w kraju gwałtowną inflację. W 1993 r. osiągnęła ona poziom 1128 proc. (wykres 1), a po rozbięciu strefy rubla w tym samym roku okazało się, że Azerbejdżan nie jest gotowy do monetarnej niepodległości. Kompletnemu chaosowi, który zapanował w kraju pod koniec 1993 r., towarzyszył ponowny

21 *Eżegodnyj statističeskij spravocnik Azerbajdżana*, Goskomstat Respubliki Azerbajdżan, Baku 2001.

silny wzrost inflacji. W kolejnym roku osiągnęła ona najwyższy w historii poziom 1662 proc. Pochodnymi hiperinflacji były problemy z płynnością finansową, obniżenie dochodów obywateli i siedmiokrotny wzrost bezrobocia w porównaniu z rokiem 1990. Ponad 60 proc. mieszkańców kraju znalazło się wówczas poniżej granicy ubóstwa²².

Wysoki poziom ubóstwa w Azerbejdżanie i innych państwach byłego ZSRR koncentrował się w grupach społecznych, które tradycyjnie mierzą się z problemami ekonomicznymi, a mianowicie wśród emerytów i osób samotnie wychowujących dzieci oraz w rodzinach wielodzietnych. Na wczesnym etapie transformacji gospodarczej pojawiło się jeszcze kilka grup nowych biednych: rodziny bezrobotnych; rodziny osób formalnie zatrudnionych, ale *de facto* przebywających na bezpłatnych lub częściowo płatnych urloпах; rodziny drobnych rolników i pracowników sektora publicznego: edukacji, zdrowia i kultury, a także rodziny uchodźców²³. Lepiej wykształcone warstwy społeczne doświadczyły jednak gwałtownego spadku poziomu życia w takim samym stopniu jak pozostała część obywateli. Wywołały to dwa czynniki: szybka deprecjacja płac i dochodów w warunkach hiperinflacji oraz odziedziczona po epoce radzieckiej płaska skala wynagrodzeń, często nieuwzględniająca wykształcenia ani kwalifikacji pracowników.

Etap 2. Stabilizacja i ożywienie gospodarcze lat 1996–2000

Na tle polityczno-gospodarczego chaosu do władzy w państwie powrócił były przewodniczący republikańskiego KGB i pierwszy sekretarz azerskich komunistów – Gajdar Alijew. Jego zasługą było ustabilizowanie gospodarki i przyciągnięcie zagranicznych inwestorów, dzięki czemu pozycja Azerbejdżanu na arenie międzynarodowej znacznie się wzmocniła.

Na pierwszym etapie reform Alijew podjął energiczne działania na rzecz ustanowienia instytucji rynkowych i odbudowy gospodarki: zlikwidowano wówczas bezprocentowe pożyczki dla mało rentownych przedsiębiorstw państwowych, zrezygnowano z dopłat do chleba i benzyny, osiągnięto prawie pełną wymienialność walut w bieżących operacjach i zdjęto ilościowe

22 *Azerbaijan human development report 1999*, United Nations Development Programme, Baku 1999, s. 20: <<http://www.unec.org/fileadmin/DAM/hlm/prgm/cph/experts/azerbaijan/documents/CPdocuments/HDR1999.pdf>> [dostęp: 24 IX 2020].

23 J. Falkingham, *Inequality & poverty in the CIS-7, 1989–2002*, [b.m.w.] 2003: <<https://web.worldbank.org/archive/website00504/WEB/PDF/FALKIN-2.PDF>> [dostęp: 24 IX 2020].

oraz administracyjne ograniczenia z importu i eksportu. Dzięki restrykcyjnej polityce monetarnej i fiskalnej udało się osiągnąć gwałtowny spadek inflacji – z 1662 proc. w roku 1994 do 411,7 proc. w kolejnym (wykres 1). Wzmocnienie azerskiego manata przyczyniło się do spowolnienia wzrostu cen towarów konsumpcyjnych.

4. Inwestycje w sektorze naftowym a odbudowa azerskiej gospodarki

Filarem odbudowy azerskiej gospodarki po upadku ZSRR stał się sektor naftowo-gazowy. Na fali optymistycznych prognoz co do zasobności regionu w surowce azerskie złoża Morza Kaspijskiego – Azeri, Czirag i Giuneszli (ACG) – stały się obiektem szczególnego zainteresowania zachodnich inwestorów. W 1994 r. działająca pod przewodnictwem BP grupa międzynarodowych koncernów energetycznych (Amoco, McDermott, UNOCAL, Łukoil, Turkish Petroleum, Pennzoil, Ramco, Delta) podpisała z władzami Azerbejdżanu tzw. kontrakt stulecia, tj. opiewającą na 7,4 mld dol. umowę, która przewidywała możliwość wydobycia w okresie trzydziestu lat do 600 mln ton ropy, co przy ówczesnych cenach miało przynieść stronie azerskiej przeszło 34 mld dol. zysku²⁴.

Ważnym elementem polityki gospodarczej Alijewa było stworzenie przyjaznego klimatu inwestycyjnego, który pomógłby przyciągnąć kapitał zagraniczny. Jeszcze w 1992 r. przyjęta została ustawa 'O ochronie inwestycji zagranicznych'²⁵, a w 1995 – ustawa 'O działalności inwestycyjnej'²⁶, ukierunkowana na przyciągnięcie inwestycji, efektywne wykorzystanie ich do rozwoju społeczno-gospodarczej bazy kraju oraz zapewnienie równej ochrony praw wszystkich inwestorów, niezależnie od formy własności.

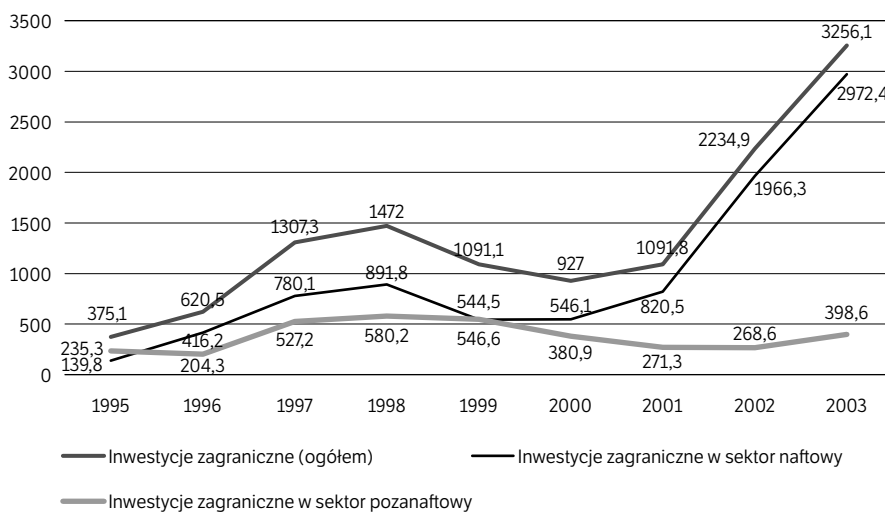
Wielkość środków finansowych pozyskanych przez Azerbejdżan w formie inwestycji zagranicznych prezentuje wykres 2. W latach 1995–2003

24 G. Aliev, *Meždunarodnoe značenie „Kontrakta Veka”, „Vozroždenie – XXI vek”* 2000, № 5, s. 51–57.

25 *Zakon Azerbajdžanskoj Respubliki ot 15 ânvarâ 1992 goda № 57 „O zašite inostrannyh investicij”, „Ŭrist”* [online, dostęp: 9 IX 2020]: <https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30589499#pos=1;-96>.

26 *Zakon Azerbajdžanskoj Respubliki ot 13 ânvarâ 1995 goda № 952 „Ob investicionnoj deâtel’nosti”, „Ŭrist”* [online, dostęp: 9 IX 2020]: <https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=30760136>.

sumarycznie napłynęło w ich ramach do kraju 12,376 mld dol. Na sektor naftowy przypadło przy tym 9,1 mld dol., czyli ponad 73 proc. wszystkich inwestycji zagranicznych skierowanych wówczas do azerskiej gospodarki.

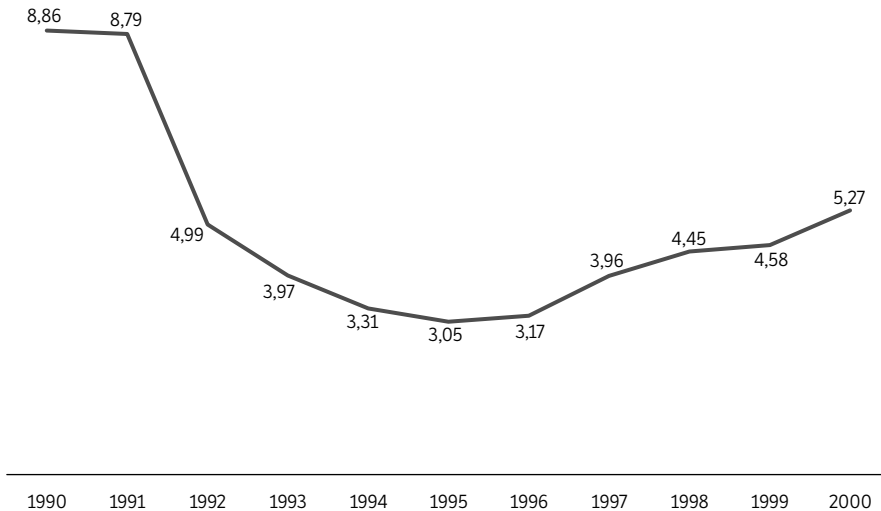
Wykres 2. Inwestycje zagraniczne w Azerbejdżanie w latach 1995–2003 (w mln dol.)

Źródło: oprac. własne na podstawie: Finance and credit, „The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan” [online, dostęp: 9 III 2020]: <<https://www.stat.gov.az/source/finance/?lang=en>>

W latach 1994–1997 inwestycje rosły w tempie ok. 80 proc. rocznie. Po 1998 r. mocno jednak wyhamowały, co w dużej mierze było pochodną spadku cen ropy na rynkach światowych. Pozytywna dynamika bezpośrednich inwestycji zagranicznych skierowanych do gospodarki Azerbejdżanu na przełomie wieków i później wynikała z realizacji dużych projektów – budowy ropociągu Baku–Tbilisi–Ceyhan oraz Gazociągu Południowo-kaukaskiego. Rokroczny wzrost poziomu inwestycji stanowił dobry znak, ale skoncentrowanie ich w sektorze naftowym wskazywało, że władze nie są jeszcze gotowe na politykę dywersyfikacji gospodarki.

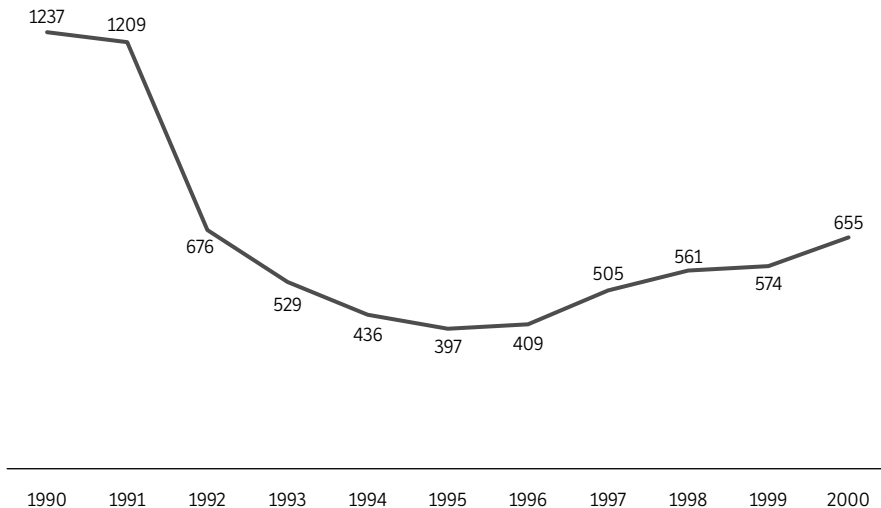
W 1996 r. zakończył się siedmioletni okres spadku azerskiego PKB i zaczęto odnotowywać wzrost tego wskaźnika. Tendencja ta wystąpiła natychmiast po napływie zagranicznego kapitału inwestycyjnego. Pozytywne zmiany w obrębie sektora naftowego przyczyniły się do wzrostu PKB w latach 1995–2000 (wykres 3). PKB *per capita* zwiększył się w tym okresie z 397 do 655 dol. (wykres 4), a inflacja spadła z 411,7 do 1,8 proc. w skali roku (wykres 1). Wzrost podstawowych wskaźników makroekonomicznych

wskazuje na wychodzenie Azerbejdżanu ze stanu recesji gospodarczej oraz poprawę bezpieczeństwa ekonomicznego republiki. Należy jednak zwrócić uwagę, że zarówno PKB, jak i PKB *per capita* nie zdołały się zbliżyć do poziomów z 1990 r. (wykresy 3 i 4).

Wykres 3. PKB Azerbejdżanu w latach 1990–2000 (w mld dol.)

Źródło: oprac. własne na podstawie: GDP (current US\$) – Azerbaijan...

Wykres 4. PKB *per capita* Azerbejdżanu w latach 1990–2000 (w dol.)

Źródło: oprac. własne na podstawie: GDP per capita (current US\$) – Azerbaijan, „The World Bank” [online, dostęp: 9 III 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=AZ>>

Wzrost gospodarczy w latach 1995–2000 był ściśle związany z poszukiwaniem ropy i rozwojem branży naftowej. Sektorami generującymi największy wkład w PKB Azerbejdżanu były wówczas przemysł i rolnictwo, choć między 1995 a 1998 r. udział tego pierwszego spadł z 27,3 do 22,3 proc., a drugiego wahał się w granicach 21,5–23 proc. Dynamiczny rozwój budownictwa w latach 1995–1998 i wzrost jego udziału w PKB z 3,7 do 16,4 proc. wynikał natomiast z realizowania inwestycji w sektorze naftowym²⁷.

Sektor energetyczny odpowiadał w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych za ponad połowę całkowitej wartości produkcji przemysłowej. Prowadzona przez międzynarodowe korporacje eksploatacja ropy naftowej z morskich szybów przełożyła się na duży wzrost produkcji paliwa. Jednocześnie nastąpiły spadki w innych sektorach, np. w 1998 r. rzeczywista produkcja w przemyśle lekkim oraz podsektorze maszyn wyniosła odpowiednio 15,6 oraz 14,2 proc. poziomu z 1992 r. W roku 1990 obie branże odpowiadały za prawie 20 proc. produkcji przemysłowej, a w 1998 – odpowiednio za 2,5 oraz 3,3 proc.²⁸ Z jednej strony rozwój sektora naftowego dał Azerbejdżanowi szanse na długookresowy wzrost gospodarczy, z drugiej jednak rosnąca zależność gospodarki od przemysłu paliwowego zaczęła stanowić dla władz republiki poważne wyzwanie.

W okresie stabilizacji i ożywienia gospodarczego Azerbejdżanu spadała produkcja w rolnictwie, niemniej wciąż pozostawało ono ważnym sektorem gospodarki zatrudniającym 29 proc. siły roboczej i generującym 20 proc. PKB. Od 1995 r. struktura rolnictwa była stabilna – produkcja roślinna stanowiła w nim ok. 60 proc., a zwierzęca – ok. 40 proc. Postępująca w szybkim tempie prywatyzacja tego sektora wpłynęła na wzrost udziału gospodarstw domowych i prywatnych w całkowitej produkcji rolnej²⁹.

5. Prywatyzacja i rozwój sektora prywatnego

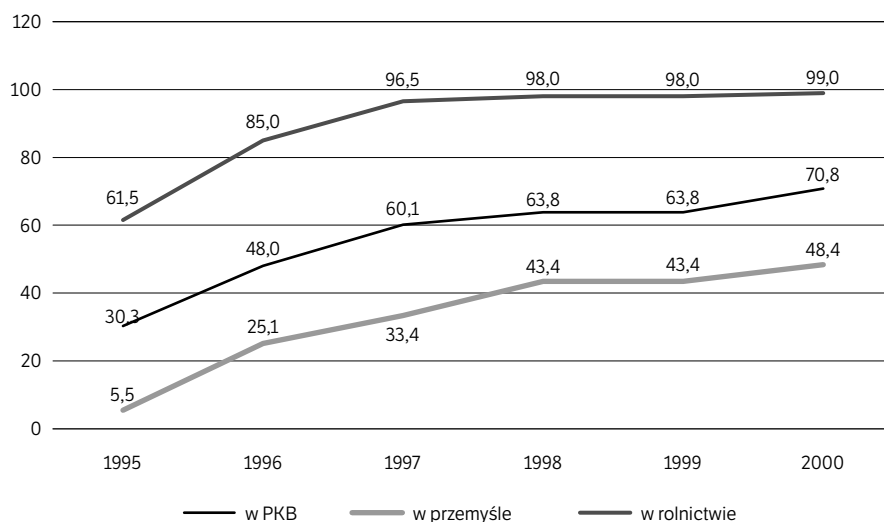
Azerska 'Ustawa o prywatyzacji' weszła w życie w styczniu 1993 r., ale pierwszy program prywatyzacyjny przewidziany na lata 1996–1998 przyjęty został w parlamencie dopiero we wrześniu 1995 r. Tzw. mała prywatyzacja,

27 *Azerbaijan economic trends. Fourth quarter 1998*, European Expertise Service, Brussels 1998, s. 25.

28 *Azerbaijan economic trends, monthly update*, European Expertise Service, Brussels 1999, s. 30.

29 *Azerbaijan human development report...*

podczas której zdenacionalizowano ponad 21 tys. przedsiębiorstw, przeprowadzona została sprawnie, bez większych trudności. Znacznie wolniej przebiegał ten proces w przypadku przedsiębiorstw średnich i dużych – do 1999 r. z ok. 4,5 tys. firm przeznaczonych do sprywatyzowania w programie na lata 1995–1998 w spółki akcyjne przekształcono ostatecznie tylko 1 tys.³⁰ Reformy gospodarcze i prywatyzacja doprowadziły do stałego wzrostu sektora prywatnego, którego udział w PKB Azerbejdżanu po raz pierwszy przekroczył 50 proc. w 1997 r. (wykres 5).

Wykres 5. Udział sektora prywatnego w PKB, przemyśle oraz rolnictwie Azerbejdżanu w latach 1995–2000 (w proc.)

Źródło: oprac. własne na podstawie: System of national accounts and balance of payments, „The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan” [online, dostęp: 29 IX 2020]; <https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/?lang=en>.

Na tym etapie wciąż jeszcze istniały w Azerbejdżanie przeszkody w prowadzeniu prywatnej działalności biznesowej. Wiele przepisów prawnych mających zastosowanie do przedsiębiorstw i inwestorów było niejasnych lub sprzecznych, a działalności nie ułatwiały też powszechna korupcja i ingerencja organów państwowych. Duża skala korupcji utrudniała rozwój pozanafetowego sektora prywatnego i hamowała rozwój zrównoważonej gospodarki.

30 N. Nasibov, *Privatizaciâ v Azerbajdżanskoj Respublike. Itogi i perspektivy*, „Central Asia and The Caucasus” 1999, № 2 (3): <https://www.ca-c.org/journal/cac-03-1999/st_15_nasibov.shtml> [dostęp: 12 X 2020].

W Azerbejdżanie, który na tym etapie powinien być już uwolniony od wszechmocy państwa, utrzymywał się przypominający radzieckie czasy nadmierny biurokracyzm, często ignorujący potrzebę prawnej ochrony ludzi biznesu. Przeprowadzone w 2001 r. badania pokazały, że według 77 proc. obywateli Azerbejdżanu podejmowane przez władze działania na rzecz zwalczania korupcji były niewystarczające. 30 proc. respondentów wskazało to zjawisko jako najbardziej aktualny z nierozwiązanych problemów. Wysoki poziom korupcji był też najczęściej wymieniany jako główna przyczyna nieinwestowania w gospodarkę Azerbejdżanu³¹.

6. Surowcowe oblicze państwa

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych gospodarka Azerbejdżanu zaczęła wykazywać profil surowcowy. W latach 1995–1999 produkcja w sektorze naftowym wzrosła tam o ponad 200 proc., podczas gdy w pozanaftowym spadła o 39 proc.³² Ropa naftowa bardzo szybko zdominowała również azerski eksport. Gdy w 1997 r. rozpoczęto eksploatację pola Czirag, udział ropy i produktów ropopochodnych w całkowitym eksporcie Azerbejdżanu wyniósł 61 proc., a w 2002 r. osiągnął poziom 88 proc.³³

Tak duży udział ropy naftowej w stosunkach handlowych Azerbejdżanu sprawił, że jego gospodarka stała się bardzo podatna na zagrożenia związane z gwałtownymi zmianami cen na rynkach światowych. Negatywne symptomy wzrostu uzależnienia od eksportu surowców energetycznych i produktów pochodnych dały o sobie znać w okresie azjatyckiego kryzysu finansowego w 1998 r. W latach 1998–1999, kiedy ceny ropy spadły do 10,9 dol. za baryłkę, deficyt bilansu płatniczego Azerbejdżanu wyniósł 32,6 proc. PKB. W obliczu niższych wpływów władze zdecydowały się na cięcie wydatków budżetowych o 10,3 proc.³⁴ Rosyjski i azjatycki kryzys gospodarczy zmniejszył ponadto popyt na azerską ropę naftową.

31 S. Calik, *Kaspijskie neftâne dohody: kto okažetsâ v vyigryše?*, Open Society Institute, New York 2003, s. 119–120: <https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/caspian-oil-windfalls-051203_rus1.pdf> [dostęp: 12 X 2020].

32 J. Holsen, *Macroeconomic developments and poverty*, World Bank, 2003.

33 S. Calik, *Kaspijskie...*, s. 117.

34 Tamże, s. 118–119.

Bezpośrednią reakcją azerskiego rządu na problemy gospodarcze wywołane spadkiem cen ropy naftowej w 1998 r. było stworzenie w 1999 Państwowego Funduszu Naftowego SOFAZ, który miał zapewnić krótko- i średnioterminową stabilizację makroekonomiczną państwa³⁵. Priorytetowym zadaniem funduszu było gromadzenie środków finansowych z eksportu surowców energetycznych celem wykorzystania ich w czasie niesprzyjającej koniunktury na światowych rynkach surowcowych. Innymi słowy miał on stać na straży ekonomicznego bezpieczeństwa republiki.

Na przełomie wieków dały o sobie znać również inne problemy wynikające z przyjętego w Azerbejdżanie modelu gospodarki opartej na surowcach. Już wówczas w państwie Alijewa widoczne były symptomy choroby holenderskiej. Między 1997 i 1999 r. waluta narodowa uległa znacznemu wzmocnieniu, czyniąc import towarów i usług bardziej opłacalnym niż produkowanie ich w kraju. W azerskim eksporcie dominowały ropa naftowa i produkty pochodne, a przemysł wytwórczy w innych branżach zmniejszył swoje obroty. Większa część sektora produkcyjnego praktycznie przestała działać, mimo że ogółem gospodarka weszła w fazę ożywienia. Tabela 1 pokazuje, jak produkcja różnych towarów spadała w obliczu wzrostu produkcji ropy naftowej.

Tabela 1. Produkcja wybranych azerskich towarów w latach 1990–2000

Produkt	1990	1998	1999	2000
Ropa naftowa (mln ton)	12,5	11,4	13,8	14,0
Konserwy (mln puszek)	653,5	39,1	49,0	30,9
Tkaniny (mln m ²)	150,9	7,1	0,8	1,1
Cement (tys. ton)	990,0	201,0	171,0	0

Źródło: oprac. własne na podstawie: Statističeskij Ezegodnik Ūžno-Kavkazskich stran 2002, Nacional naâ statističeskaâ služba Respubliki Armeniâ, Gosudarstvennyj komitet Azerbajdžanskoj Respubliki po statistike, Gosudarstvennyj Departament Gruzii po statistike, Izdatel stvo „SADA”, [b.m.w.] 2002, s. 173–175; <<https://www.azstat.org/Kitweb/zipfiles/11272.pdf>> [dostęp: 23 X 2020]

7. Poziom dobrobytu obywateli

Osiągnięcie stabilności polityczno-gospodarczej i skuteczna polityka inwestycyjna wokół branży wydobywczej tylko w niewielkim stopniu przełożyły się na wzrost poziomu życia obywateli. W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych pozycja Azerbejdżanu w indeksie rozwoju społecznego (HDI)

35 P. Kunzel i in., *Investment objectives of Sovereign Wealth Funds. A shifting paradigm*, International Monetary Fund, 2011 (IMF Working Paper, WP/11/19).

spadała – z 62 miejsca wśród 104 państw sklasyfikowanych w 1990 r. przesunął się na 104 miejsce wśród 174 państw w 1995 r. W kolejnych pięciu latach tendencja spadkowa się jednak odwróciła³⁶.

Obniżenie HDI z 0,718 do 0,692 w latach 1992–1995 wynikało głównie z pogorszenia poziomu życia Azerów, co uchwycono w gwałtownym spadku indeksu PKB *per capita* (ta składowa wskaźnika spadła z 0,54 w 1992 r. do 0,462 w 1995). Choć w drugiej połowie dekady HDI Azerbejdżanu wykazywał tendencję wzrostową i ostatecznie w 1998 r. osiągnął poziom 0,712, to jednak wciąż plasował się poniżej średniej światowej. Dochody *per capita* stały się głównym czynnikiem odpowiedzialnym za stosunkowo niski poziom HDI. Pomimo wzrostu gospodarczego w latach 1995–1999 azerskie PKB *per capita* stanowiło jedynie 75 proc. średniej dla krajów Europy Wschodniej i WNP. Wskaźniki średniej długości życia obywateli oraz poziomu edukacji były natomiast zbliżone do średnich światowych, Europy Wschodniej i WNP³⁷.

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych średnie wynagrodzenie Azerów rosło: o 19 proc. w 1996 r., o 53 proc. w 1997 i o 20 proc. w 1998. Niemniej jednak miesięczne zarobki wynosiły w 1999 r. średnio 44 dol., a realne płace pozostały na poziomie poniżej 70 proc. poziomu z 1990 r.³⁸ Najwyższe dochody oferowały branże budownictwa, finansów i transportu, najniższe zaś – rolnictwo i sektor publiczny.

Obserwowane w ostatniej dekadzie XX w. ograniczenie wydatków publicznych na służbę zdrowia i edukację skutkowało pogorszeniem infrastruktury oraz usług świadczonych przez te instytucje. Dostęp Azerów do wysokiej jakości opieki zdrowotnej i szkolnictwa ograniczały ponadto trudności gospodarcze, z jakimi borykało się wielu obywateli, oraz wzrost kosztów usług publicznych.

Badania Banku Światowego w zakresie poziomu ubóstwa w Azerbejdżanie w latach 1995–1996 wskazują, że 60 proc. tamtejszych gospodarstw domowych żyło poniżej progu ubóstwa, a jeszcze większy problem stanowiło ono wśród uchodźców. Według rządowych badań w 2001 r. poniżej granicy ubóstwa wynoszącej 25,8 dol. miesięcznie żyło

36 *Azerbaijan human development report...*

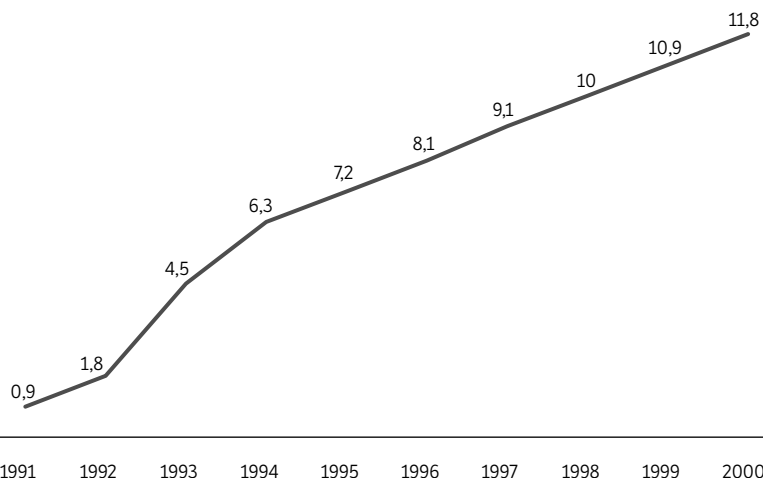
37 Tamże.

38 Tamże.

49 proc. obywateli. W latach 1997–1999 Azerbejdżan zajmował również drugie miejsce wśród państw postsowieckich, jeżeli chodzi o wskaźnik niedożywienia, który wynosił tam 37 proc.³⁹ Obok powszechnej biedy uwagę zwraca brak dostępu większości obywateli do wody pitnej czy sieci kanalizacyjnych.

8. Bezrobocie i struktura zatrudnienia w Azerbejdżanie

W latach dziewięćdziesiątych wzrost zatrudnienia odnotowano jedynie w branżach powiązanych z sektorem naftowym, np. w handlu detalicznym i usługach zwiększyło się ono z 9,9 proc. w 1990 r. do 18,9 proc. w 1998. Według danych Banku Światowego w 1999 r. stopa bezrobocia wynosiła w Azerbejdżanie 10,9 proc., a według danych azerskich – 15,8 proc. ogółem i 23,9 proc. w miastach⁴⁰.

Wykres 6. Stopa bezrobocia w Azerbejdżanie w latach 1990–2000 (w proc.)

Źródło: oprac. własne na podstawie: Inflation, consumer prices (annual %) – Azerbaijan, „The World Bank” [online, dostęp: 14 X 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2019&locations=AZ&start=1992&view=chart>>

39 *Ukaz prezidenta Azerbajdzanskoj Respubliki „Ob utverzdenii »Gosudarstvennoj programmy po sokrašeniu bednosti i ekonomičeskomu razvitiu v Azerbajdzanskoj Respublike na 2003–2005 gody«*, „Azerbajdzanskoe Gosudarstvennoe Informacionnoe Agentstvo” [online], 20 II 2003 [dostęp: 15 IX 2020]: <https://azertag.az/ru/xeber/UKAZ_PREZIDENTA_AZERBAIDZHANSKOI_RESPUBLIKI__Ob_utverzhenii_Gosudarstvennoj_programmy_po_sokrashcheniyu_bednosti_i_ekonomičeskomu_razvitiyu_v_Azerbajdzanskoj__Respublike_na_2003_2005_gody-988437>.

40 Tamże.

Zarówno dane Banku Światowego, jak i azerskiego rządu uważa się jednak za mocno zaniżone. W analizowanym okresie większość bezrobotnych nie była bowiem ewidencjonowana ze względu na skomplikowane procedury rejestracyjne i bardzo niski zasiłek, a w przedsiębiorstwach państwowych nadal występowało bezrobocie ukryte. Pomiary tego zjawiska komplikował ponadto wzrost zatrudnienia w szarej strefie.

Znacznym zmianom uległa w badanym czasie struktura zatrudnienia – w sektorze publicznym odnotowywało ono stały spadek, równoważony wzrostem liczby miejsc pracy w sektorze prywatnym. Udział przemysłu w strukturze zatrudnienia zmniejszył się z 12,7 proc. w 1990 r. do 6,5 proc. w 1999, a największa liczba obywateli – ok. 30 proc. – wciąż pracowała w rolnictwie. W ostatnich latach poprzedniego stulecia odnotowano również znaczny wzrost zatrudnienia w handlu i gastronomii publicznej, co odzwierciedla obrany przez Azerbejdżan kierunek podążania w stronę gospodarki wolnorynkowej.

Tabela 2. Zatrudnienie w poszczególnych sektorach azerskiej gospodarki w latach dziewięćdziesiątych XX w. (w proc.)

Sektor	1990	1995	2000
Przemysł	12,7	9,8	6,7
Rolnictwo	30,9	30,8	40,9
Budownictwo	6,8	5,1	4,1
Transport i komunikacja	5,8	4,4	4,5
Handel i gastronomia publiczna	9,9	14,0	17,2
Inne	33,9	35,9	26,6
Razem	100,0	100,0	100,0

Źródło: oprac. własne na podstawie: Statističeskij Ežegodnik...

Podsumowanie

W latach dziewięćdziesiątych XX w. gospodarka Azerbejdżanu pomyślnie przeszła transformację od modelu centralnego planowania w stronę wolnego rynku. W okresie kryzysu lat 1992–1995 podstawowe wskaźniki makroekonomiczne odnotowały bardzo duże spadki, co przełożyło się na obniżenie poziomu bezpieczeństwa ekonomicznego republiki. Polityka Gajdara Alijewa i wybór surowcowego modelu gospodarki pozwoliły ustabilizować sytuację w drugiej połowie dekady i zapoczątkować okres ożywienia gospodarczego. Dzięki przeprowadzonym reformom oraz przyciągnięciu inwestycji do sektora naftowo-gazowego bezpieczeństwo ekonomiczne

państwa wzrosło. Nerozwiązanym problemem pozostawał jednak niski poziom życia obywateli, a rosnące uzależnienie państwa od produkcji i sprzedaży ropy naftowej stanowiło wyzwanie dla polityki gospodarczej Azerbejdżanu w kolejnych latach.

Bibliografia

- Aliiev G., *Meždunarodnoe značenie „Kontrakta Veka”, „Vozroźdenie – XXI vek”* 2000, № 5.
- Auty R., *Sustaining development in mineral economies. The resource curse thesis*, London 1993.
- Azerbaijan economic trends. Fourth quarter 1998*, European Expertise Service, Brussels 1998.
- Azerbaijan economic trends, monthly update*, European Expertise Service, Brussels 1999.
- Azerbaijan human development report 1999*, United Nations Development Programme, Baku 1999: <<http://www.unece.org/fileadmin/DAM/hlm/prgm/cph/experts/azerbajjan/documents/CPdocuments/HDR1999.pdf>> [dostęp: 24 IX 2020].
- Beblawi H., *The rentier state in the Arab world*, [w:] *The rentier state*, vol. 2, ed. H. Beblawi, G. Luciani, Croom Helm, London 1987.
- Bezpieczeństwo ekonomiczne. Wyzwania dla zarządzania państwem*, red. K. Raczkowski, Wolters Kluwer, Warszawa 2012.
- Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w schyłku XX wieku*, red. D. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba, Warszawa 1997.
- Buzan B., *People, states, and fear. The national security problem in international relations*, Wheatsheaf Books, Brighton 1991.
- Calik S., *Kaspijskie neftânye dohody: kto okažetsâ v vyigryše?*, Open Society Institute, New York 2003: <https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/caspian-oil-windfalls-051203_rus1.pdf> [dostęp: 12 X 2020].
- Cable V., *What is international economic security*, „International Affairs” 1995, vol. 71, No. 2.
- Davis G., *Learning to love the Dutch disease. Evidence from the mineral economies*, „World Development” 1995, vol. 23.
- Estanov A., Raiser M., Buiter W., *Nature’s blessing or nature’s curse. The political economy of transition in resource-based economies*, European Bank for Reconstruction and Development, London 2001 (Working Paper, 65).
- Ežegodnyj statističeskij spravocnik Azerbajdžana*, Goskomstat Respubliki Azerbajdžan, Baku 2001.
- Falkingham J., *Inequality & poverty in the CIS-7, 1989–2002*, [b.m.w.] 2003: <<https://web.worldbank.org/archive/website00504/WEB/PDF/FALKIN-2.PDF>> [dostęp: 24 IX 2020].
- Falkowski K., *Wybrane determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego państw obszaru poradzieckiego*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, R. 11, z. 4.

- Finance and credit*, „The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan” [online, dostęp: 9 III 2020]: <<https://www.stat.gov.az/source/finance/?lang=en>>.
- Frejtag-Mika E., Kołodziejczyk Z., Putkiewicz W., *Bezpieczeństwo ekonomiczne we współczesnym świecie*, Radom 1996.
- GDP (current US\$) – Azerbaijan, „The World Bank” [online, dostęp: 15 X 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=AZ>>.
- GDP per capita (current US\$) – Azerbaijan, „The World Bank” [online, dostęp: 9 III 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=AZ>>.
- Gylfason T., *Natural resources, education, and economic development*, „European Economic Review” 2001, vol. 45.
- Haliżak E., *Ekonomiczny wymiar bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w schyłku XX wieku*, red. D. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba, Warszawa 1997.
- Holsen J., *Macroeconomic developments and poverty*, World Bank, 2003.
- Inflation, consumer prices (annual %) – Azerbaijan, „The World Bank” [online, dostęp: 12 IX 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?locations=AZ>>.
- Inflation, consumer prices (annual %) – Azerbaijan, „The World Bank” [online, dostęp: 14 X 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2019&locations=AZ&start=1992&view=chart>>.
- Karl T., *Paradox of plenty. Oil booms and petro-states*, University of California Press, Berkley–Los Angeles 1997.
- Kronenberg T., *The curse of natural resources in the transitional economies*, Leibniz Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg 2002 (Working Papers, 241).
- Księżopolski K., *Ekonomiczne zagrożenia bezpieczeństwa państw. Metody i środki przeciwdziałania*, Elipsa, Warszawa 2004.
- Kunzel P., Lu Y., Petrova I., Pihlman J., *Investment objectives of Sovereign Wealth Funds. A shifting paradigm*, International Monetary Fund, 2011 (IMF Working Paper, WP/11/19).
- Nankani G., *Development problems of mineral-exporting countries*, World Bank, Washington 1979 (World Bank Staff Working Paper, 354).
- Nasibov N., *Privatizaciâ v Azerbajdżanskoj Respublike. Itogi i perspektivy*, „Central Asia and The Caucasus” 1999, № 2 (3): <https://www.ca-c.org/journal/cac-03-1999/st_15_nasibov.shtml> [dostęp: 12 X 2020].
- Raczkowski K., *Percepcja bezpieczeństwa ekonomicznego i wyzwania dla zarządzania nim w XXI w.*, [w:] *Bezpieczeństwo ekonomiczne. Wyzwania dla zarządzania państwem*, red. K. Raczkowski, Wolters Kluwer, Warszawa 2012.
- The rentier state*, vol. 2, ed. H. Beblawi, G. Luciani, Croom Helm, London 1987.
- Ross M., *The political economy of the resource curse*, „World Politics” 1999, vol. 51.
- Sialitskaya Y., *„Klątwa bogactwa” a polityka gospodarcza państwa*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2013, komputeropis rozprawy doktorskiej: <<https://www.wbc.poznan.pl/publication/393209>> [dostęp: 12 XII 2020].

- Statističeskij Ežegodnik Ūžno-Kavkazskih stran 2002*, Nacional'nââ statističeskââ služba Respubliki Armeniâ, Gosudarstvennyj komitet Azerbajdžanskoj Respubliki po statistike, Gosudarstvennyj Departament Gruzii po statistike, Izdatel'stvo „SADA”, [b.m.w.] 2002: <<https://www.azstat.org/Kitweb/zipfiles/11272.pdf>> [dostęp: 23 X 2020].
- System of national accounts and balance of payments*, „The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan” [online, dostęp: 29 IX 2020]: <https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/?lang=en>.
- Szubrycht T., *Współczesne aspekty bezpieczeństwa państwa*, „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej” 2006, nr 4 (167).
- Thakur R., *The United Nations, peace and security: from collective security to the responsibility to protect*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 2006.
- Torvik R., *Learning by doing and the Dutch disease*, „European Economic Review” 2001, vol. 45.
- Tvalchrelidze A., Kervalishvili P., *Economic security of the Southern Caucasus: opportunities and challenges*, „Nanotechnology Perceptions” 2019, vol. 15, No. 1.
- Ukaz prezidenta Azerbajdžanskoj Respubliki „Ob utverždenii »Gosudarstvennoj programmy po sokrašeniû bednosti i èkonomičeskomu razvitiû v Azerbajdžanskoj Respublike na 2003–2005 gody«*”, „Azerbajdžanskoe Gosudarstvennoe Informacionnoe Agentstvo” [online], 20 II 2003 [dostęp: 15 IX 2020]: <https://azertag.az/ru/xeber/UKAZ_PREZIDENTA_AZERBAIDZHANSKOI_RESPUBLIKI__Ob_utverzhenii_Gosudarstvennoi_programmy_po_sokrashcheniyu_bednosti_i_ekonomičeskomu_razvitiyu_v_Azerbaidzhanskoj__Respublike_na_2003_2005_gody-988437>.
- Unemployment, total (% of total labor force) (national estimate) – Azerbaijan*, „The World Bank” [online, dostęp: 15 X 2020]: <<https://data.worldbank.org/indicator/SLUEM.TOTL.NE.ZS?locations=AZ>>.
- Zakon Azerbajdžanskoj Respubliki ot 15 ânvarâ 1992 goda N° 57 „O zašite inostrannyh investicij”*, „Ūrist” [online, dostęp: 9 IX 2020]: <https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30589499#pos=1;-96>.
- Zakon Azerbajdžanskoj Respubliki ot 13 ânvarâ 1995 goda N° 952 „Ob investicionnoj deâtel'nosti”*, „Ūrist” [online, dostęp: 9 IX 2020]: <https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=30760136>.
- Zalızko V., Salaêv K., Poprozman N., *Èkonomična ta finansova bezpeka Azerbajdžanu v konteksti inštitucijnih peretvoren'*, „Finansovo-kreditna diâlnist'. Problemi teorii ta praktiki” 2018, vol. 2, No. 25.
- Zhylynska O., Salayev K., *The conceptual model of strengthening the economic security of Azerbaijan*, „Biznes inform” 2019, N° 1 (492).